

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1981

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΛΟΥΡΟΥ

Είναι χαρακτηριστικό, φοβᾶμαι, για τη βιαστική εποχή μας το πόσο σύντομα ξεχνιούνται οί άνθρωποι, μόλις προσθέσουν τὰ λιθαράκια τους στην οικόδομηση τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνίας.

«Μακάριοι, βέβαια, οἱ νεκροὶ ποὺ λησμονοῦν τὴν πίκρια τῆς ζωῆς». Ἀλλὰ ἀναρωτιέμαι μήπως ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ ποιητὴς τοῦ ἐξαίσιου στίχου ἔχει λησμονηθεῖ; Ἡ ὑστεροφημία εἶναι πάντα θολότερη ἀπὸ τὴν σημασία τῆς προσπάθειας, καὶ μάλιστα σὲ ἓνα τόπο σὰν τὸ δικό μας, ποὺ ἔχει ἀνάγκη νὰ μὴ ξεχνάει τὴν πάμπλουτη παράδοσή του.

Ἔτσι νομίζω πὼς ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ θὰ πρέπει νὰ θυμίζονται στοὺς νεώτερους οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ πράξεις τους, ποὺ ἔλαμψαν στὴν ἐποχὴ τους καὶ ποὺ σήμερα δυστυχῶς παραμερίζεται ἡ μνήμη τους ἀπὸ τοὺς ἐπιλήσμονες καὶ τοὺς συχνά, φευ, ἐπιμηθεῖς.

Χρὲός μου γιὰ τοῦτο θεωρῶ τὸ νὰ ξαναθυμίσω ἓνα ὄνομα ποὺ ὑπῆρξε κάποτε πασίγνωστο σύμβολο σεβασμοῦ καὶ ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ οἰκογένεια μὲ τίτλους σοβαροὺς γιὰ σπουδαῖες ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε στὸν τόπο μας, καὶ γενικότερα στὴν ἐπιστήμη.

Ἡ οἰκογένεια Χρηστομάνου κατέχει περίοπτη θέση μέσα στὴν ἐπιστημονικὴ ἀριστοκρατία τοῦ τόπου μας. Ἡ καταγωγή εἶναι βυζαντινὴ μὲ τὸ ὄνομα Μάνο. Κάποτε, ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ἀναγκαστικὴ ἐγκατάσταση στὸ Μελένικο τῆς Μακεδονίας, ὅπου ἐνημεροῦσε ἀκόμα ὁ Ἑλληνισμός. Ἐμπορος ὁ Γεώργιος

Χρηστομάνος ἐγκαταστάθηκε στὴ Βιέννη. Γιὸς του ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος παρουσιάζεται στὴ νεώτερη Ἑλλάδα κεφαλὴ τῆς οἰκογένειας (1841 - 1901), διάσημος χημικὸς καὶ ἰδρυτὴς τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Χημεῖου στὴν Ἀθήνα. Ἡ καταγωγὴ τῆς συζύγου του, κόρης τοῦ Βαναροῦ γιατροῦ καθηγητῆ στὴν πρώτη Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀντώνιου Λινδερμάγκερ, ποὺ πρόσφερε σπουδαῖες ὑπηρεσίες στὴν ἐλληνικὴ ἱατρικὴ, εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικότερες Ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες τῶν Μπενιζέλων, ποὺ ὥς ἔμβλημά τους εἶχαν τὴ φράση «τῶν Εὐγενῶν Εὐγενέστεροι». Ἡ γενεαλογία τους ἔχει περιγραφεῖ ἐκτενέστατα ἀπὸ τὸν Δημ. Καμπούρογλου.

Σπουδασμένος στὴν Βιέννη, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ ὁ ἔμπορος πατέρας του, ἀλλὰ καὶ στὴν Καλρσρούη, στὸ Γκίσεν καὶ τὴν Χαϊδελβέργη, ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος ἔγινε μαθητὴς καὶ βοηθὸς πολλῶν σπουδαίων Γερμανῶν χημικῶν καὶ τοῦ μεγάλου Bunsen (1811 - 1899), ποὺ λάμπει πάντα στὴ Χημεία μὲ τὶς λυχίες του. Καὶ ἐκεῖ ὁ Χρηστομάνος συμπορεύτηκε στὴν ἐφεύρεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φασματοσκοπίου. Μόλις πῆρε τὸ διδακτορικὸ του δίπλωμα στὰ 1861, ἐργάστηκε στὴν Φραγκφούρτη καὶ τὴ Μόσχα σὲ μεγάλα ἐργοστάσια χημικῶν προϊόντων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, δὲν τὸν ἄφησε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ξένες χώρες καὶ τὸν κάλεσε στὰ 1862 στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔγινε καθηγητὴς τῆς Χημείας, ἀρχικὰ στὸ Ἐθνικὸ Λιδακτῆριο καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἓνα χρόνον Ὑφηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου πρὶν νὰ ἰδρῦσει ἀργότερα τὸ πρῶτο Χημεῖο στὴν Ἑλλάδα, στὴν οδὸ Σόλωνος, μὲ Ἀρχιτέκτονα τὸν Τσίλλερ, ἀγωνίστηκε μέσα σὲ κάποιο ὑπόγειο τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὕστερα στὸ Λύκειο Γρ. Παπαδοπούλου ποὺ ἀγόρασε τὸ Πανεπιστήμιο. Καὶ μὲ δικά του ἐξοδα στὴν ἀρχή, πρῶτος ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς Χημικῆς ἐπιστήμης στὸν τόπο μας, σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγητὴ τῆς Φαρμακολογίας (1837) καὶ ἔπειτα τῆς Χημείας καὶ τῆς Φυσικῆς Λάνδερερ. Ἐκτακτὸς καθηγητὴς τῆς Γεν. Χημείας ἔγινε στὰ 1866 καὶ τακτικὸς στὴν ἴδια ἔδρα στὰ 1869. Σημαντικὲς ὑπῆρξαν οἱ πρωτότυπες ἀνακωινώσεις του γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ εἰδικοῦ βάρους τοῦ ἀργύρου καὶ ἄλλων μετάλλων. Ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ἱαματικὰ νερά τῆς χώρας, καθὼς καὶ μὲ τοὺς λιγνίτες, μαγνησίτες καὶ χρωμίτες. Ἰδρυτὴς θεωρεῖται ἐπίσης καὶ τῆς ἐλληνικῆς χρωματογραφίας. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας, ὅπου τὸν ἔστειλε ἡ Κυβέρνηση, ὁ Χρηστομάνος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀνακάλυψε ἵχνη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἐλληνικοὺς πολιτισμοὺς στὸ νησί, πράγμα ποὺ προκάλεσε τότε παγκόσμια αἰσθησι. Σημαντικὰ ὑπῆρξαν τὰ συγγράμματά του, ἡ Εἰσαγωγή του στὴ Χημεία καὶ οἱ Ἀναλυτικοὶ Πίνακες ποὺ ποδηγέτησαν τὶς ἐπόμενες γενεές. Μὲ τὴν πλατεία του μόρφωση ἀσχολήθηκε καὶ ἔγραψε γιὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς Παρνασσίδας, τῆς Χίου

τῆς Σάμου καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, πὺν παρουνσιάστηκαν ἀπὸ τὰ 1870 ὥς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Ὁ Ἀναστάσιος ἀπέκτησε τέσσερις γιουὺς καὶ μιὰ κόρη¹. Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀντώνιος πὺν μᾶς ἐνδιαφέρουν διέπρεψαν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικό.

Ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος (1867 - 1911) σπούδασε στὴ Βιέννη φιλοσοφία καὶ ἱστορία καὶ ἔγινε γνωστός μὲ τὰ λογοτεχνικά βιβλία του, πρὸ πάντων ὅμως παγκόσμια γιὰ τὸ Βιβλίο τῆς Αὐτοκρατείας Ἐλισάβετ τῆς Αὐστρίας πὺν τρία χρόνια τὴν δίδαξε στὴ Βιέννη ἑλληνικά. Ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατεία ἐμπνεύστηκε σημαντικά στὸν ὑπόλοιπο πνευματικό του βίον. Ἱστορικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ «Ὁργανισμοῦ τῆς Νέας Σκηρῆς» (1901) μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Μαρίκας Κοτοπούλη καὶ τῆς Κυβέλης Ἀδριανοῦ. Ἀλησμόνητη θὰ παραμείνει ἡ ἐπὶ κλῆσή του στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου στὴ δημοτικὴ γλῶσσα, πὺν συγκέντρωσε καὶ ἐνθουσίασε τὸν πνευματικό κόσμον. Ὁ Χρηστομάνος, ἐξαιρετικά μορφωμένος καὶ ταλαντοῦχος λογοτέχνης, ἀνήκει στὴν συμβολικὴ Σχολὴ μὲ ἔντονο αἰσθητισμὸ καὶ ἀποτελεῖ ὁρόσημο γιὰ τὸ ἑλληνικὸ θέατρο καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πεζογραφία. Ὁ ιδιόρρυθμος ρομαντικὸς λυρισμὸς του τὸν ὀδηγεῖ στὸ ρεαλιστικὸ δράμα καὶ τὴν τραγωδία. Ἐτσι ἐπηρέασε ἀποφασιστικά τὴ λογοτεχνία στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἴσως καὶ στὸ ἐξωτερικό, ὅπου τὰ βιβλία του («Ἡ Σταχτιά γυναικα», ἡ «Κερένια Κούκλα», τὰ «Τρία Φιλιά» καὶ ἰδίως τὰ βιβλία γιὰ τὴν Αὐτοκρατεία Ἐλισάβετ διαβάστηκαν μὲ μεγάλη ἐπιτυχία. Τὸ τελευταῖο μάλιστα μὲ πρόλογο τοῦ Maurice Barrès. Δὲν ἀποκλείεται ἡ φιλοσοφικὴ νοοτροπία του πὺν παρακολουθεῖται ἀπὸ διάφανη μελαγχολία, νὰ ὀφείλεται καὶ στὴν ἀναπηρία τῆς κύφωσης πὺν ἔπαθε ὅταν ἔπese μικρὸς ἀπὸ τὸ λίκνο του. Ὡστόσο, τὸ ἔντονο ταλέντο του καὶ ἡ μεγάλη γοητεία τοῦ λόγου του, συγκάλυπταν τὴ σωματικὴ του αὐτὴ παραμόρφωση. Κλασσικὴ θὰ παραμείνει ἡ περιγραφὴ τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων (1896) στὸ Στάδιο τῆς Ἀθήνας, πὺν μεταφράστηκε σὲ πολλὰς ξένες γλῶσσες. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἱστορικὸς ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος ἐρεύνησε καὶ κατὰστρωσε τὴ Χρυσὴ Βίβλο τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχοντοκρατίας μὲ τὰ Γενεαλογικὰ Μελετήματά του. Δυστυχῶς τὸ Ἀθηναϊκὸ Ἀρχοντολόγιο δὲν τὸ τέλειωσε καὶ δὲ συνεχίστηκε. Εἰδικότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Χρηστομάνου καὶ πολλὰ σχετικὰ ἀνέκδοτα δὲν μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ τούτῃ τὴν ὁμιλία. Θὰ προσθέσω μόνον ὅτι ἡ πολὺγλωσση κατάρτισή του καὶ τὸ σπινθηροβόλο πνεῦμα του ἐντυπωσίασαν τὴν Αὐστριακὴ Αὐλὴ καὶ τὴν κοινωνία τῆς Βιέννης. Ὑστερὸν ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες δασκάλους, τὸν κάλεσε ὁ Φραγκῖσκος Ἰωσήφ ὡς

1. Κωνσταντῖνος, Ἀντώνιος, Μαξιμιλιανός, Ἰωάννης καὶ Μαρία.

τρίτο λέκτωρα τῆς συζύγου του Ἑλισάβετ. Καὶ ἀπὸ τότε μὲ διακοπὲς προσκλήθηκε ἄλλες δύο φορές, καὶ τελευταῖα στὸ νεόχτιστο Ἀχίλλειο τῆς Κέρκυρας, πὸν ἐπέδρασε σημαντικὰ στοὺς συναισθηματικοὺς δραματισμούς του. Στὴ Βιέννη ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος κατόρθωσε νὰ εἰσχωρήσει στὶς βιβλιοθήκες καὶ νὰ φτάσει ὡς τὸ Βατικανό, ὅπου ἀφοῦ ἔγινε καθολικός, ἐρευνήσε πολλὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν Ἑραλδικὴ ἐπιστήμη. Ἡ τρίτη πρόσκληση ἀπὸ τὴν Ἑλισάβετ ἄρχισε σὲ ἓνα μακρὸν ταξίδι μὲ τὴ θαλαμηγὸ τῆς «Ἰέρακας» (Falké) στὴν Μαδέρα, τὸ Ἀλγέρι καὶ ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ σωματικὴ του παραμόρφωση δὲν ἐπιτρέπει, νομίζω, τὴν ὑπόνοια ἐρωτικῆς σχέσης μὲ τὴν ὥραία συνοδὸ του. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς ἐκεῖνος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα πὸν συναντᾷ κανεῖς στὸ περίφημο βιβλίον του, τὴν εἶχε ἐρωτευθεῖ. Ἔγινε αὐστριακὸς ὑπὸχοος καὶ ὁ Αὐτοκράτορας τοῦ ἀπένευσε τὸν τίτλον τοῦ Βαρόνου. Ὁ σοβαρὸς πνευματικὸς κόσμος τῆς Αὐστρίας ἔδειξε ἐκτίμηση πρὸς τὸν Χρηστομάνον. Ἔγινε μέλος πολλῶν πνευματικῶν σωματείων καὶ διορίστηκε καθηγητὴς τῆς Νεοελληνικῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης, ἀπὸ ὅπου παραιτήθηκε ὅστερ' ἀπὸ τὴ δολοφονίαν τῆς Αὐτοκράτειρας πὸν τὸν ἄφησε ἀπαρηγόρητο (1898). Ἀπὸ τότε ὁ συναισθηματισμὸς τοῦ Χρηστομάνου περιέπεσε στὸ Μυστικισμό. Ἡ ἐμπνευστήρ του τοῦ εἶχε δείξει τὰ πλούτη τῆς ἀριστοκρατικῆς πολυτέλειας, ὅπου ὁ ἴδιος πρόσθεσε, μὲ ρεαλιστικὰς ἐπιπτώσεις, τὴν ἀντίθεση τῆς φτώχειας καὶ τῆς δυστυχίας. Ἡ Βυζαντινὴ του οἰκογενειακὴ παράδοση καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ του μητρικὴ καταγωγὴ, τὸν ὀδηγοῦν στὴν ρεαλιστικὴ ἀπάθεια πὸν κυριαρχεῖ στὸ μυθιστορηματικὸν του συγγραφικὸν ἔργον μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν βασανισμένων χαρακτήρων. Εἶναι ὅμως ἔντονον τὸ ταλόντον του ὥστε εἰσχωρεῖ σὲ ὅλες τὶς ζωντανὰς παρελάσεις τῶν μυθιστορηματικῶν ἀνθρώπων του. Ἡ μοῖρα εἶναι τὸ ἐξηγητικὸν του καταφύγιον καὶ ἡ ἀπειρὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἔργον του προσπαθεῖ νὰ ἀναλύσει τὴν ἰδιορρυθμίαν του. Ἀνάμεσα στὰ ἀνέκδοτα σπινθηροβολήματά του χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ προοδευτικὸν του πνεῦμα. Ὁδήγησε ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτοκίνητα στὴν Ἀθήναν γύρω στὰ 1902, σύγχρονα μὲ τὸν Νικόλαον Σιμόπουλον, ἰδρυτὴ τῆς ΕΛΠΙΑ. Καὶ μὴ ξέροντας πῶς λειτουργοῦν τὰ φρένα, τριγύριζε ὅσες ὥρες χρειάστηκε γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ ἢ βενζίνη. Προεῖδε τὸ θάνατόν του σχεδὸν μὲ ἀκρίβεια.

Δεύτερος γιὸς τοῦ Ἀναστάσιου Χρηστομάνου εἶναι ὁ Ἀντώνιος, κορυφαῖος παθολόγος γαιτρὸς τῆς ἐποχῆς του, πὸν ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα ἐπίσης γιὰ τὴν καθαρὴ καὶ ἐπιβλητικὴ διάνοιά του στὴν πολιτικὴν, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅμως πὸν οἱ περιστάσεις ἐπέβαλλαν τὴν σύγχυση τοῦ διχασμοῦ στὴν κοινωνίαν.

Ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος γεννήθηκε στὴν Ἀθήναν στὰ 1870, ἀλλὰ σπούδασε ὅπως ὁ πατέρας του Ἀναστάσιος στὴ Βιέννη, σὺγκάτοικος τοῦ

ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου καὶ παρ' ὅλη τὴν ἀντίθεση τῶν χαρακτήρων τους. Ὁνειροπόλος ὁ λογοτέχνης, πολὺγλωσσος πνευματικὸς ἄνθρωπος. Θετικὸς ἐπιστήμων μὲ πρακτικὸ νοῦ ὁ Ἀντώνιος, κυκλοφοροῦσαν σὲ διαφορετικοὺς κύκλους. Τὸ γυναικεῖο στοιχεῖο πὸν θαύμαζε ἔντονα ὁ δύστυχος κυφὸς Κωνσταντῖνος, ἔβρισκε ἐν τούτοις ἀνταπόκριση στὴ γοητεία του, ἐνῶ ὁ Ἀντώνιος ἦταν ἀντίθετα περιορισμένος στὴν ἰσχύνητά του μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ χαμόγελο τῆς μετριοφροσύνης καὶ τῆς λιτότητας πὸν χαρακτηρίζουν ὅλο τὸ βίο του. Πανέξυπνος καὶ αὐτὸς κατακτᾷ τὸν ἐπιστημονικὸ ἐξοπλισμὸ του κοντὰ στὸν περίφημο δάσκαλό του Notragel, πὸν ἀποτελοῦσε τότε τὸ καταφύγιο τῆς ἐλληνικῆς ἱατρικῆς ξενομανίας. Στὸν ἄτυχον πόλεμο τοῦ 1897 ἔσπευσε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του καὶ ἀπὸ τότε ἀγκυροβόλησε στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ πρωτοστατήσῃ ὅπου οἱ δυνατότητές του τὸ ἐπέτρεπαν. Διευθυντὴς στὰ 1907 καὶ διάδοχος τοῦ Γ. Μακᾶ στὴν μοναδικὴ τότε Παθολογικὴ Κλινικὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, συμπληρώνει μὲ τὸν Μαρίνο Γερουλάνο, Διευθυντὴ τῆς Χειρουργικῆς Κλινικῆς καὶ τὸν Κ. Λοῦρο ἀργότερα (1910), καθηγητὴ τῆς Μαιευτικῆς στοῦ Πανεπιστήμιου, τὴν ἀλησμόνητην τριάδα πὸν τίμησε τὴν ἐλληνικὴ ἱατρικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Στὶς «Ἀναμνήσεις» τοῦ Γερουλάνου, πὸν πρόσφατα κυκλοφόρησαν, ὁ ἀλησμόνητος θεμελιωτὴς τῆς νεώτερης χειρουργικῆς στὴν Ἑλλάδα γράφει γιὰ τὸν Χρηστομάνο : «...Ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμος διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν λειτουργίαν ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ Ἰδρύματος (Εὐαγγελισμὸς) ὑπῆρξεν ἡ ἰδρυσις τοῦ Ἐργαστηρίου, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὁποίου ἀφιερώθη ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος». Γιὰ τοῦτο πραγματικὰ αὐτὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐργαστηριακῆς Κλινικῆς ἔρευνας στὴν Ἑλλάδα, πὸν ἔχει σήμερα παγκόσμια ἐξελίσσει τίς διαγνωστικὰς δυνατότητες. Ἰδιαίτερα τονίζει ὁ Γερουλάνος τὴ συμβολὴ τοῦ Χρηστομάνου στὴ «συνεργασία τῆς Παθολογίας μὲ τὴ Χειρουργικὴ», ὅπου ὅμως ὁ Χρηστομάνος δῆλωσε ἀπαίχθεια γι' αὐτήν, τόσο σὰν μέσον θεραπείας ὅσο καὶ σὰν (θέαμα) πὸν δὲν μποροῦσε νὰ ὑποφέρει. Καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Πειραματικῆς Παθολογίας ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος, λάμπρυνε τὸ Πανεπιστήμιον ἀπὸ τὰ 1911 ἕως τὰ 1920, ὅποτε παραιτήθηκε γιὰ νὰ μπορεῖ ἀνεξάρτητος νὰ προσφέρει περισσότερες ὑπηρεσίες. Στὸ ἀναμεταξύ, στοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους διευθύνει τὸν τομέα τῆς Παθολογίας στὶς στρατιωτικὰς ὑπηρεσίες καὶ καταγίνεται παντοῦ μὲ ὀργανωτικὰς προσπάθειες. Παράλληλα μὲ τὴν τεράστια ἱατρικὴ πελατεία, πὸν ἡ ἱκανότητά του καὶ ἡ φήμη του εἶχαν ἐπιβάλει, ἐκλέγεται Βουλευτὴς στὶς γειτονικὰς μὲ τὸ πατρικὸ του Μελένικο, Σέρρες. Ἐτρεξε καὶ στὴ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία σὰν ἀνώτερος ἀρχίατρος τοῦ στρατοῦ καὶ ἔλαβε μέρος μετὰ τὴν καταστροφὴ στὴν Κυβέρνηση Κροικιδᾶ, ἀπ' ὅπου παραιτήθηκε ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῶν 6. Στὰ 1923

ἀνέλαβε στοὺς Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν τὴν ἕως τότε Γενικὴ Διεύθυνση Ὑγιεινῆς πρὶν ἐξελιχθεῖ σὲ Ὑπουργεῖο, ὅπου διορίστηκε πρῶτος Ὑπουργός. Ἐπανειλημμένα ἐξελέγη Βουλευτὴς Σερρῶν καὶ ἔγινε Ὑπουργός σὲ Κυβερνήσεις μὲ διάφορες ἀποχωρώσεις. Γιατὶ δὲν ἦταν δογματικός, ἀλλὰ παράδειγμα τιμιότητος, ἐργατικότητος, ἀντικειμενικότητος καὶ οὐσιαστικῆς ἀπόδοσης, ὅπου ἦταν δυνατόν νὰ προσφέρει. Ἔτσι ὑπῆρξε ἰδρυτὴς καὶ πρῶτος Πρόεδρος τοῦ Ἱατρικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν (1927), ἰδρυτὴς τῆς Μακεδονικῆς Ἑκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας (1925) καὶ συντέλεσε στὴν ἵδρυση πολυάριθμων νυχτερινῶν Σχολείων καὶ Βιβλιοθηκῶν, ἐνῶ σύγχρονα προσφέρει ὅσο μπορεῖ περισσότερα μηχανήματα γιὰ τὴ γεωργία. Παράλληλα μὲ τὴν τρομαχτικὴ αὐτὴ δραστηριότητα δὲν παραλείπει ὁ πολιτισμένος καὶ λεπτόγυστος ἄνθρωπος ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν τέχνη καὶ νὰ συγκεντρώσει πολυτιμὴ συλλογὴ ἀπὸ σημαντικὰ καλλιτεχνήματα. Πολλὲς εἶναι ἐπίσης οἱ ἐπιστημονικὲς του ἀνακοινώσεις, ὅπου παντοῦ ἐπικρατεῖ ἡ εὐθυκρισία του. Ὁ κορυφαῖος αὐτὸς ἐπιστήμονας καὶ Ἕλληνας πέθανε ἀπὸ καρκίνο στὸν πνεύμονα χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχει καπνίσει, καὶ ὅστερ' ἀπὸ πολύμηνη ἀγωνία στὰ 1933, σὲ μιὰ μεγάλη ἰδιωτικὴ Κλινικὴ ποὺ εἶχαν ἰδρύσει οἱ μαθητές του. Εἶχα τὸ θλιβερὸ προνόμιο, σὰν σύζυγος τότε τῆς θυγατέρας του, νὰ παρακολουθήσω τὸ μαρτύριό του καὶ νὰ τοῦ κλείσω τὰ μάτια.

Πρὶν ἀσχοληθῶ μὲ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀναστάσιου πρέπει νὰ ἀναφέρω ἀκόμα τὸν Θεόδωρο Χρηστομάνο, νεώτερο ἐξάδελφο τοῦ Ἀναστάσιου (1854-1904), ποὺ γεννήθηκε στὴ Βιέννη καὶ πέθανε στὸ Μεράνο τοῦ Tyrol, ἀφοῦ σπούδασε μηχανικὸς καὶ ἔχει συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὰ ἔργα ποὺ ἀνακάλυσαν καὶ στερέωσαν τοὺς Δολομίτες. Σπούδασε καὶ αὐτὸς στὴ Βιέννη καὶ μανιακὸς ὀρειβάτης ἐγκαταστάθηκε γιὰ τοῦτο στὸ Tyrol, ὅπου ἓνα τοπικὸ κληροδότημα τοῦ ἔδωσε τὴν δυνατότητα γιὰ τὴ δημιουργία του ποὺ ζωντάνεψε ὅλη τὴν περιοχὴ. Καὶ ὅπου δρόμοι, πλατεῖες καὶ βουνοκορφές φέρουν σήμερα τὸ ὄνομά του. Ἐκεῖ γνώρισε τὴν Βαρώνη de Merode καὶ ἐξώγαμη κόρη του ὑπῆρξε ἡ περίφημη Παριζιάνα ἑταῖρα τῆς ἐποχῆς Cleo de Merode, ποὺ μὲ τὶς σύγχρονές της Γαλλίδες Liane de Pougy καὶ La Belle Otero κυριάρχησαν στὸ Παρίσι τῆς Belle Époque τοῦ Ἐδουάρδου τοῦ 7ου τῆς Ἀγγλίας. Εἶναι πιθανὸν ὁ Θεόδωρος Χρηστομάνος νὰ ἔχει ἀποκτήσει καὶ ἄλλους ἀπογόνους ποὺ Αὐστριακοὶ ὑπῆκοοι, ἴσως νὰ ἔμειναν στὴν Αὐστρία χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ παραπέρα ἐξέλιξή τους.

Ὁ Ἀντώνιος Χρηστομάνος νυμφεύθηκε τὴν Ἑλένη Χατζηαργύρη, τῆς εὐπορῆς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας τοῦ Βόλου, καὶ ἀπόκτησε δύο τέκνα, τὸν Ἀναστάσιο (1901 - 1980) καὶ τὴν Εὐαγγελία (1910 - 1969).

ΝΙΚ. Κ. ΛΟΥΡΟΥ.— ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

Εικ. 1. Ἡ οἰκογένεια Χρηστομάνου.

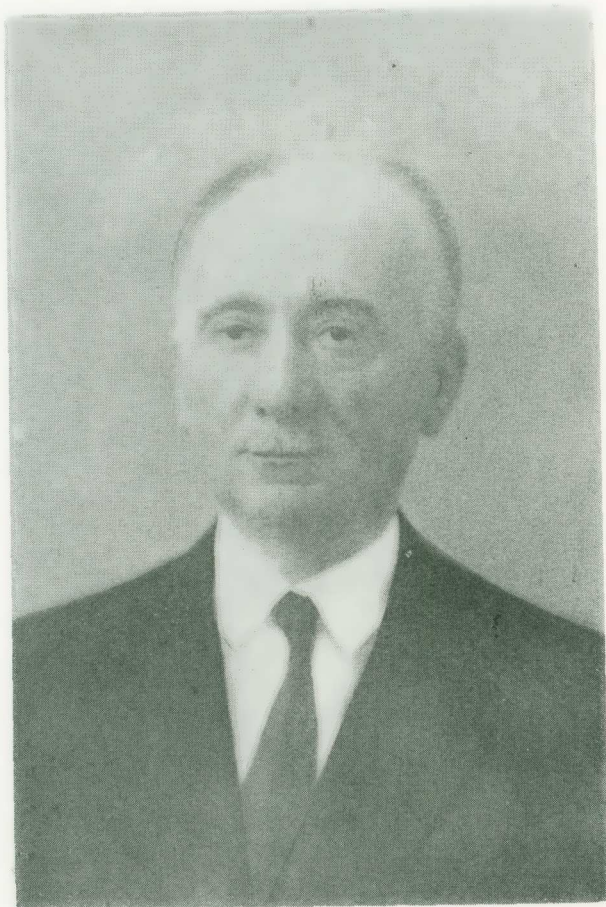

Είκ. 2. Ἀναστάσιος Χρηστομάνος.

ΝΙΚ. Κ. ΛΟΥΡΟΥ.—ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

Εικ. 3. Κωνσταντίνος Χρηστομάνος.

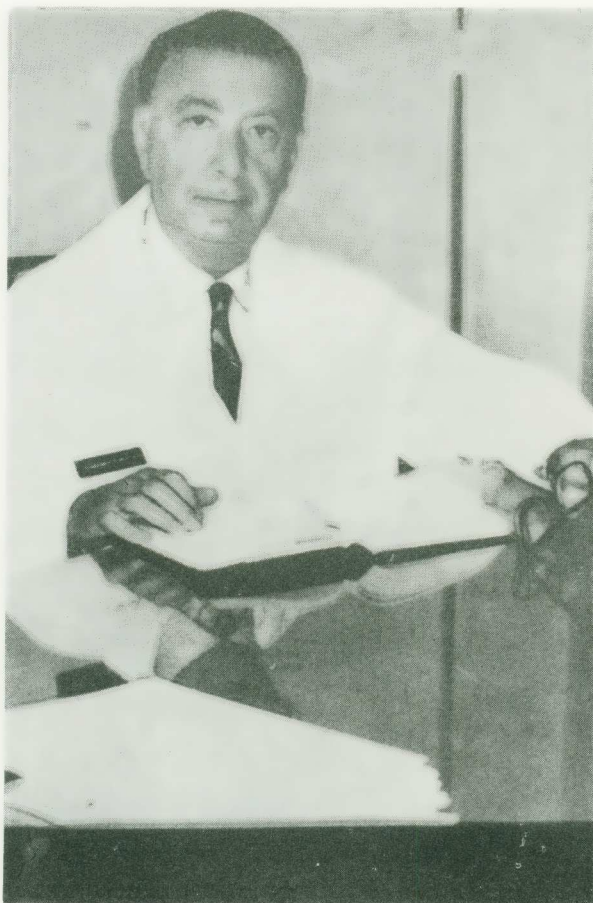

Εικ. 4. Ἀντώνιος Χρηστομάνος.

ΝΙΚ. Κ. ΛΟΥΡΟΥ.— ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

Εἰκ. 5. Θεόδωρος Χρηστομάνος.

Εικ. 6. Ἀναστάσιος Χρηστομάνος.

ΝΙΚ. Κ. ΛΟΥΡΟΥ.—ΟΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΙ

Εἰκ. 7. Εὐαγγελία (Λιλίκα) Χρηστομάνου.

Ὁ τελευταῖος Ἀναστάσιος τέλειωσε τὸ γυμνάσιο στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὴν παιδική του ἡλικία ἔδειξε κληρονομικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Χημεία καὶ τὴν ἔρευνα. Ὅπως ὁ παππούς του, ἐκεῖνος σὲ μιὰ παράγκα στὴν ὁδὸ Φειδίου, ὁ ἐγγονὸς στὸ ἐπόγειο τοῦ ἀρχοντικοῦ, πὺν μὲ τὰ χρόνια χτίστηκε στὸ ἴδιο οἰκόπεδο, ἀρχισε πρωτόγονα χημικὰ πειράματα. Ὡστόσο νίκησε ἡ ἱατρικὴ κληρονομία τοῦ πατέρα του, καὶ ἀρχισε τὶς ἱατρικὲς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1918), γιὰ νὰ μεταγραφεῖ τὸ δεύτερο χρόνο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης, ὅπου ἡ μεγάλη του ἐπίδοση τὸν ἔφερε, φοιτητὴ ἀκόμα, ἐπιμελητὴ τοῦ διάσημου καθηγητῆ τῆς Φυσιολογίας W. R. Hees. Ἀργότερα συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Χαϊδελβέργη καὶ στὸ Βερολίνο, ὅπου ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς (1920) μὲ διατριβὴ γιὰ τὴ Φαρμακολογία «ἐνίων βενζιλικῶν ἀλκοολῶν» (1920). Ἀπὸ τὰ 1927 ἕως τὰ 1933 ὑπηρέτησε βοηθὸς σὲ Πανεπιστημιακὰ Βιοχημικὰ Ἐργαστήρια τοῦ Βερολίνου, καὶ μάλιστα στὸ Φαρμακολογεῖο πὺν διηύθυνε τότε προσωρινὸς ἀναπληρωτὴς ὁ ἀείμνηστος ἀκαδημαῖκος Γ. Ἰωακείμογλου. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ Χρηστομάνος περάτωσε μερικὲς φυσικοχημικὲς ἔρευνες πὺν δημοσιεύτηκαν σὲ γνωστὰ Γερμανικὰ περιοδικὰ. Στὰ 1929 πέρασε τὶς ἐξετάσεις γιὰ τὴν ἄδεια ἐξάσκησης τῆς Ἰατρικῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ 1933 ἔγινε ἡ ἐκλογή του ὡς ὑφηγητῆ τῆς Βιολογικῆς Χημείας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στὸ ἐργαστήριό τῆς Πανεπιστημιακῆς Κλινικῆς Λιβιεράτου καὶ ἀργότερα στὰ ἐργαστήρια τῆς τότε πρότυπης ἰδιωτικῆς Κλινικῆς Λούρου, συνέχισε ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος τὶς χημικὲς του ἔρευνες ἕως τὰ 1935. Νυμφεύθηκε στὰ 1932 τὴν Μαρία Σταύρου.

Στὰ 1936, ἐπὶ δικτατορίας Ι. Μεταξᾶ, ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ πληρωθεῖ ἡ ἕως τότε κενὴ ἔδρα τῆς Βιολογικῆς Χημείας, ὅπου καταλληλότερος γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ ἦταν ὁ ὑφηγητὴς τοῦ κλάδου Ἀναστάσιος Χρηστομάνος. Δυστυχῶς τὸ πολιτικὸ καθεστῶς ἐπέβαλε ἄλλον, πράγμα πὺν γέμισε πικρία καὶ ἀπογοήτευση τὸν ἰδεαλιστὴ Χρηστομάνο. Ξεπέρασε ὅμως αὐτὴ τὴν ἀντιξοότητα μὲ ὅσα ἰδιωτικὰ μέσα κατόρθωσε νὰ διαθέσει συνεχίζοντας, στὸ ἀναγκαστικὰ περιορισμένο πλαίσιο τῶν περιστάσεων τὶς ἔρευνές του, δηλαδὴ ὅπως στὰ παιδικὰ του χρόνια μέσα σὲ δύο μικρὰ ἐργαστήρια πὺν ἔχτισε στὸν κῆπο τοῦ οἰκογενειακοῦ ἀρχοντικοῦ. Ἐτσι κατόρθωσε παράλληλα μὲ τὴν ἱατρικὴ νὰ ἀποκτήσει μὲ τὸ βαθμὸ ἄριστα στὰ 1939 τὸ πτυχίό τῆς Χημείας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Γιατρός λοιπὸν καὶ χημικός, προσόντα πὺν πολὺ λίγοι μπορούσαν νὰ διαθέτουν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Στὸν Ἑλληνοῖταλικοὸ πόλεμο ὑπηρέτησε στὸ Ἐπιτελεῖο τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στόλου ὡς σύμβουλος ὑποπλοίαρχος στὰ προβλήματα τοῦ χημικοῦ πολέμου. Παρ'

ὅλες τὶς στερήσεις καὶ τὶς κακουχίες τῆς κατοχῆς συνέχισε τὰ πειράματά του στὸ μικρὸ ἐργαστήριον. Τότε γράφτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα ἡ δίτομη Βιολογικὴ Χημεία τοῦ Χρηστομάνου. Στὰ 1947 ἔγινε παμψηφεὶ ἡ ἐκλογή του ὡς ἔκτακτου καθηγητῆ τῆς Βιολογικῆς Χημείας στὴν Ἀθήνα. Στὰ 1951 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση τὸν ἔστειλε στὴν Ἀγγλία γιὰ νὰ μετεκπαιδευθεῖ στὶς νέες χρωματογραφικὲς μεθόδους καὶ στὴν χρησιμοποίησιν τῆς βιοχημικῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἰσοτόπων. Ἐργάστηκε στὸ περίφημον Ἰνστιτοῦτο τοῦ Λονδίνου.

Παρ' ὅλους τοὺς τίτλους καὶ τὴν ἀναμφισβήτητη ἀξία του ὁ Χρηστομάνος δὲν χρησιμοποιήθηκε ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴν του γιὰ τὴ διδασκαλίαν στὴν Ἀθήνα. Μὲ τὴν πλατιὰ ἐπιστημονικὴ του ἐξέλιξιν ἀποφάσισε τότε νὰ ἰδρύσῃ μὲ δικὰ του μέσα, στὸ πατρικόν του κτῆμα στὸν Ἅγιον Γεώργιον τῆς Λίμνης τῆς Εὐβοίας, Ἐρευνητικὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὴ βιοχημεία κατώτερων θαλάσσιων ζώων, ποὺ ἔγινε σύντομα γνωστὸ σὲ πολλὰ Ὠκεανογραφικὰ Ἰνστιτοῦτα τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Τότε ἄρχισε καὶ νὰ ἐκδίδῃ τὸ περιοδικὸν «Ἐπιστημονικὰ Θαλάσσια Φύλλα». Λάτρευε τὴ θάλασσαν, τὸ ψάρεμα καὶ τὴ θαλάσσιαν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, ὥστε ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν περίφημον Γάλλον ὠκεανογράφον Κουστὼ στὰ διάφορα ἐρευνητικὰ ταξίδια τοῦ «Καλυψὼ» στὶς ἐλληνικὰς θάλασσας. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1955 ὁ καθηγητὴς Pawling (Βραβεῖο Νόμπελ) τὸν κάλεσε στὴν Καλιφόρνια νὰ ἐργαστεῖ στὸ Τεχνολογικὸ Ἐργαστήριον τῆς Πασαδένας, ὅπου μαζὶ μὲ τὸν καθηγητὴ Schröder ἐπιδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μελέτη τῆς δομῆς τῆς σφαιρίνης μέσα στὸ μόριον τῆς αἰμοσφαιρίνης.

Καὶ ἀπὸ τότε ὁ Χρηστομάνος ἀφιέρωσε ὅλον τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον του στὴν ἔρευνα τῆς αἰμοσφαιρίνης ποὺ μετέφερερ στὴ Θεσσαλονίκην, ὅταν στὰ 1957 τὸν ἐξέλεξαν τακτικὸν καθηγητὴ τῆς Βιολογικῆς Χημείας. Ἐκεῖ ὡς τὸ ὄριον τῆς ἡλικίας τῆς Πανεπιστημιακῆς θητείας του στὰ 1969, πραγματοποιοῖ καὶ δημοσίευσε μαζὶ μὲ τοὺς μαθητὰς του σειρά ἀπὸ σπουδαίας ἐρευνητικὰς ἐργασίας μὲ κύριον θέμα τὴ συγκριτικὴν ἔρευνα τῆς μοριακῆς δομῆς διαφόρων αἰμοσφαιρινῶν στὰ ψάρια καὶ τὰ ἀμφίβια. Κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς θητείας του στὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος προσπάθησε μὲ τὴ διδασκαλίαν καὶ τὴ συγγραφικὴν τὴν ἐργασίαν νὰ ἀνοίξῃ καὶ νὰ διαμορφώσῃ νέα κατεύθυνσιν στὴ Βιοχημείαν στὸν τόπον μας, παρὰλληλῃ μὲ τὴ διεθνή ἐξέλιξιν τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιθυμοῦσε δηλαδὴ (γιὰ νὰ μιλήσω μὲ τὴ δικήν του γλῶσσαν) νὰ ἀποσπάσῃ τὴν Βιολογικὴν Χημείαν ἀπὸ τὴ θέσιν τῆς «Σταχτοπούτας» τῆς Ἱατρικῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι στὰ 1961 ἱδρύσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Βιοχημικὴν Ἑταιρείαν καὶ στὰ 1966 ὀργάνωσεν τὸ πρῶτον διεθνὲς συνέδριον γιὰ τὶς αἰμοσφαιρίνας στὴ Θεσσαλονίκην.

Ἀπὸ τὰ 1963 ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς, ἦταν ἐπιστημονικὰ καὶ φιλικὰ στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὸ διάσημο Βιολόγο καθηγητὴ Ἀδόλφο Butenandt (Βραβεῖο Νόμπελ), Πρόεδρο τοῦ Ἰνστιτούτου Max Planck. Ὁ Butenandt ἐκτιμοῦσε βαθύτατα τὸν Χρηστομάνο καὶ γιὰ τοῦτο ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του μὲ τὸ ὄριο ἡλικίας ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης, πρωτοστάτησε στὴν ἐκλογή τοῦ Χρηστομάνου ὡς μέλους τῶν Ἰδρυμάτων Max Planck, μεγάλη τιμὴ γιὰ ἀλλοδαπὸ ἐπιστήμονα στὴ Γερμανία, ποὺ διέθεσε στὸν Χρηστομάνο ὀλόκληρο ἐργαστηριακὸ συγκρότημα καὶ ἀνάλογους βοηθοὺς τοῦ Ἰνστιτούτου, στὸ Μόναχο. Ἐκεῖ ἔδινε διαλέξεις καὶ σεμινάρια καὶ δημοσίευε τὸ τετράτομο σύγγραμμά του στὰ Γερμανικὰ μὲ τίτλο «Μοριακὴ Βιολογία τῶν Αἰμοσφαιρινῶν τοῦ Ἀνθρώπου, τῶν Ἰχθύων, Ἑρπετῶν, Ἀμφιβίων καὶ Πτηνῶν», μοναδικὸ στὸ εἶδος. Εἶχα τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω στὴν Ἀκαδημία στὰ 1970 τοὺς δύο πρώτους τόμους.

Φαίνεται πὼς δύο μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν αἰφνίδιο θάνατό του στὴν Ἀθήνα, στὰ 1980, συμπλήρωσε τὶς τελευταῖες διορθώσεις γιὰ τὸν 4ο τόμο. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Χρηστομάνου περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω, περισσότερες ἀπὸ 100 αὐτοτελεῖς πειραματικὲς βιοχημικὲς ἐργασίες, δημοσιευμένες σὲ περιοδικὰ περιοπῆς, μονογραφίες, βιβλία γύρω στὴ Βιολογικὴ Χημεία, ἀλλὰ καὶ ἡμερολόγιο μὲ ταξιδιωτικὲς ἀναμνήσεις καὶ ἄπειρα δημοσιογραφικὰ ἄρθρα γύρω στὴν Παιδεία. Πρὶν ἀπὸ 15 χρόνια ἄρχισε νὰ ἐκδίδει μὲ δικές του δαπάνες τὰ «Folia Biologica et Biochemica Graeca».

Σὰν ἄνθρωπος ὁ Χρηστομάνος ἦταν μιὰ ιδιόρρυθμη προσωπικότητα μὲ πολὺ πνεῦμα καὶ γοητεία, πασπαλισμένη μὲ Ρωμῆικο καὶ Γερμανικὸ χιοῦμορ. Ἦταν ἀφοσιωμένος στοὺς ὀραματισμοὺς τῆς ἔρευνάς του καὶ σὰν κοινωνικὸς Ρωμηός, ἀμείλικτος ἐπικριτὴς τῶν ὅσων δὲν συμβάδιζαν μὲ τὶς ἀντιλήψεις του. Ὅπως συμβαίνει συχνὰ σὲ τέτοιους χαραχτῆρες, ἦταν ἀμφίθυμος, τοῦ ὕψους ἢ τοῦ βάθους, μὲ ἐνθουσιασμοὺς καὶ ἀπογοητεύσεις. Ἔτσι κάποτε προτιμοῦσε νὰ ἀποσύρεται στὴν πικραμένη σιωπὴ ποὺ τοῦ πρόσφερε στὸ μισοφωτισμένο ἐργαστήριό του, σκυμμένος πάνω σὲ κάποιον βιβλίο ἢ στὴ γραφομηχανή του.

Κάποτε πάλι ἐντροφοῦσε τὸ δεῖλι στὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς Εὐβοίας παρακολοιώνοντας τὴν ἀγαπημένη του θάλασσα, ὅταν ξεσποῦσε στὰ πόδια του. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ θυμίσω τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Newton πρὶν πεθάνει, ποὺ ταυτίζονται ἴσως μὲ τὶς σκέψεις τοῦ Χρηστομάνου:

«Δὲν ξέρω πὼς τυχαίνει νὰ φαίνομαι στὸν κόσμον. Γιὰ τὸν ἑαυτό μου ὅμως αἰσθάνομαι πὼς δὲν ἤμουν παρὰ μόνο ἓνα παιδί ποὺ ἔπαιξε στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ διασκέδαζε βρῖσκοντας ἐδῶ καὶ κεῖ ἓνα πιὸ λεῖο βότσαλο ἢ μιὰ ὠραιότερη ἀχιβάδα ἀπὸ τὶς σπηθισμένες, ἐνῶ ὁ μεγάλος ὠκεανὸς τῆς ἀλήθειας βρίσκεται ἀνεξερεύνητος μπροστά μου».

Στὸ μάρμαρο ποὺ σκεπάζει τὸν Ἀναστάσιο Χρηστομάνο εἶναι γραμμένο τὸ ποίημα ποὺ ἀγαποῦσε : ἡ «Λήθη» τοῦ Λ. Μαβίλη.

Σὰν ὑστερόγραφο ἐπιβάλλεται νὰ προσθέσω στοὺς Χρηστομάνους τὴ δευτερότοκῃ θυγατέρα τοῦ Ἀντώνιου, ποὺ γιὰ 5 χρόνια ὑπῆρξε σύζυγος Νικολάου Λούρου. Τὸ διαζύγιο γιὰ «ἀσυμφωνία χαρακτήρων» δὲν ἐμπόδισε τὴ στοργή, τὴν ἀγάπην καὶ τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ κληρονομικὸ πνεῦμα τῆς τῶν Χρηστομάνων. Ὅστερ' ἀπὸ βαθιὰ μόρφωση καὶ ἐξαιρετικὴ ἐξυπνάδα, δὲν ἔδωσε δυστυχῶς ὅσα ἦταν δυνατόν νὰ δώσει, δείγματα τῆς ἀξίας τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητάς της. Θὰ ἀναφέρω μόνο ὅτι στὸ μοναδικὸ τῆς βιβλίον μὲ σύντομα δοκίμια καὶ διηγήματα καὶ μὲ τὸν τίτλο («Ὀνειρα καὶ Φαντασίες»), ὑπάρχει σὰν πρόλογος τὸ ἀκόλουθο : «Στὴν Λιλίκα Χρηστομάνου - Καλίνσκυ μὲ τὸν ὁλόψυχο θαυμασμὸ μου καὶ τὴ ζήλεια μου ποὺ ἔχουν (τὰ διηγήματα) τὴ δική σας ὑπογραφή καὶ ὅχι τὴ δική μου». (Κηφισσιὰ 1 Δεκεμβρίου 1949, Γ. Δροσίνης). Παντρεύτηκε σὲ δεύτερο γάμο τὸν Στρατηγὸ Ἀνδρέα Καλίνσκυ, τὸν ἥρωικὸ ἰδρυτὴ τῶν Ὁμάδων Καταδρομῆς τοῦ Στρατοῦ (ΛΟΚ), ποὺ πέθανε στὰ 1956 καὶ ξαναπαντρεύτηκε γιὰ τρίτη φορὰ τὸν Αὐστριακὸ Κόμητα Max Merzani. Ἡ Λιλίκα πέθανε ἀπὸ καρκίνον στὸν πνεύμονα, σὰν τὸν πατέρα της καὶ τὸ δεύτερο σύζυγό της στὰ 1969.

Μόνος γνωστὸς ἀπόγονος τῶν Χρηστομάνων εἶναι ἡ Ἑλένη, κόρη τοῦ Ἀναστάσιου, Ὑφηγήτρια τῆς Παιδιατρικῆς στὸ Μόναχο. Ἐπωμίζεται μὲ θάρρος καὶ ἱκανότητα τὸ ἔνδοξο ὄνομα ποὺ φέρει καὶ ποὺ προσπάθησα νὰ θυμίσω μὲ σεβασμὸ καὶ τὴν ἐλπίδα ὅτι δὲν θὰ ξεχαστεῖ.

Οἱ Χρηστομάνοι ὑπῆρξαν ὅχι μόνο ἐπιστήμονες μὲ ἐμπεριστατωμένη ἀτομικότητα, ἀλλὰ καὶ ἐκπρόσωποι μιᾶς ἀρχοντιᾶς ποὺ δυστυχῶς ἀρχίζει νὰ ἐξαφανίζεται. Ἦταν πολῖτες ἀπλοὶ μὲ ἔντονη ἀνθρωπιστικὴ νοοτροπία καὶ τρόπους αὐθόρμητα ἐνγενικούς. Εἶχαν τὴν εὐλικρίεια καὶ τὸ θάρρος νὰ ἐξωτερικεύουν μὲ τὸ χαμόγελο τὶς πεποιθήσεις τους χωρὶς πρόθεση νὰ θίξουν κανένα. Τὸ χιούμορ δὲν ἔλειπε καὶ οἱ πράξεις τους ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὴν ἀξιοπρέπεια. Ἦταν ὑπερήφανοι χωρὶς ἀλαζονεία.

Ὅταν τέτοια χαρακτηριστικὰ παρακολουθοῦν διαδοχικὰ τὰ μέλη μιᾶς οἰκογένειας ποὺ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο ἀφήνοντας ἀπὸ τὸ βίον τους ὠφέλεια γιὰ τὴν κοινωνία, ἔχουμε, νομίζω, τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἀποκαλοῦμε ἀρχοντες καὶ παραδείγματα γιὰ μίμηση, ἀλλὰ καὶ νὰ εὐχόμεστε οἱ οἰκογενειακὲς κληρονομικὲς ἀρετὲς ἦθους καὶ ἐπιστήμης, νὰ πολλαπλασιάζονται γιὰ νὰ ἐξουδετερώσουν τὸ ρομποτισμὸ ποὺ ὁ σύγχρονος βίος ἐπιβάλλει στὴν ἐξέλιξη.